

Examination of imaginary images in Najmuddin Razi's treatise on the Treatise on ESHQ o AQL

Elham Rezvani Moghadam¹

1. PhD in Sufism and Islamic Mysticism, University Lecturer, Department of Religions and Mysticism, Faculty of Humanities, Semnan University, Semnan, Iran. E-mail: rezvani@semnan.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 22 August 2023

Received in revised form:
26 September 2023

Accepted: 25 October
2023

Keywords:

Rhetoric,
Image,
Imagination,
Najm oddin Razi,
Treatise on ESHQ o
AQL.

ABSTRACT

One of the beautiful and captivating aspects of mystical literature is the image. In image rhetoric, images that are formed in the imagination are used to express sensible and intangible concepts and can be achieved through rhetorical forms (simile, metaphor, allegory, etc.). Imagination is one of the most important tools in the formation of purgatory images between the physical world and the spiritual world, which is called the ideal world. In the field of photography, the creative mind of Najm Razi has been able to mix images of imagination and inspiration with the eloquence of words in a way that reveals esoteric and mystical states in the form of combinations of rhetorical forms. In this article, an attempt has been made to investigate the images of fantasy in Razi's message of love and wisdom, using a descriptive-analytical method and a library method, in order to highlight the place and importance of rhetorical tools that are effective in understanding sensible and intangible meanings in the world of the senses. . Najm Razi's goal of using imaginary images is to instill the truth behind these images in order to convey his purpose to the audience. The findings of this research show that Najmuddin Razi used more of the rhetorical element of simile and simile addition in this work, which are often sensible to tangible similes. These types of images have a significant variety and have the highest frequency of rhetorical forms. He used more of nature and objects in the creative elements of imagination so that he could have a better explanation of the truths of the world; therefore, each image expresses a truth in different levels.

Cite this article: rezvani moghadam, E. (2024). Examination of imaginary images in Najmuddin Razi's treatise on the Treatise on ESHQ o AQL. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 4 (4), 67-90.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltip.2023.9512.1178>

Extended Abstract

Introduction:

In Persian language, the word “khiyal” is considered identical to image. This is due to the fact that imagination comes with the meaning of shadow, image, fearsome, ghost, etc. (Fotouhi, 2015: 39). Having established that image or imagination is the main element in the essence of poetry and is a return to image, De Lewis, in his book, declares that it is characteristic of image or imagination: "In its simplest form, it is "image" that helps creating words. Precisely, a description or adjective, a metaphor, or a simile may create an image" (Lewis. 1958: 18).

The subject of image (in the sense of image) was initially raised by Shafi'i Kadkani in his book “Sovare Khiyal” in Persian Poetry and this notion has been discussed with special precision and tact in Persian poetry from the theoretical and practical aspects. In the most general sense, the image refers to the entire virtual language; That is, that part of the creative and artistic uses of language that comes about through imagination in ordinary language (Fotouhi, 2015: 41). Image, in its ordinary use, is referred to as "any imaginary possession in language" (ibid.: 44).

From Persian poets and mystics, countless works of prose and verse have been published, and the authors of these great works have made all their efforts to depict the true meanings of the world. However, the language that has been engaged to express these images was almost based on virtual functions that can be understood merely through imagination and virtual images. It is also noteworthy that there is a long distance between the power of imagination and the imaginary world since imagination can be considered similar to something like image, considering the fact that illusion is also involved in it. One of these characters, Sheikh Najmuddin Razi, is one of the mystics of the 7th century who has used imaginary images and other probable rhetorical devices (simile, metaphor, and irony) in his works.

The aim of the present study is to express the most important rhetorical figures in Najmuddin Razi's message of love and reason, and we have tried to extract the frequency of rhetorical figures used in this book and seek to analyze and analyze them. We are also looking to analyze why Najm Razi used these rhetorical figures and its connection with his mystical worldview.

Materials and Methods:

This article has attempted to investigate the images of fantasy in Razi's message of love and intellect via integrating a descriptive-analytical method and a library method so as to find out the place and importance of rhetorical tools that are effective in understanding sensible and intangible meanings in the world of the senses. Also highlighted, is Najm Razi's goal of using images to instill the truth behind these images with the aim of conveying his purpose to the audience.

Results and Discussion:

Among the elements of imagery, the most prominent in the message of love and reason is the rhetorical form of simile. Simile can be considered as one of the simplest elements of imagery

to explain words. Most of these similes are sensible to tangible similes, in such a way that a sensible thing, which is an esoteric and mystical concept, is placed in front of a tangible thing, and in this way, Najm Razi seeks to explain his thoughts objectively and to make those thoughts tangible.

Undoubtedly, imagination is one of the most important elements of image formation. The world of imagination is the widest world; Because everything that has the ability to exist and exist, is provided by the will of man to the extent that it includes all tangible and intangible things. Imagination world is a world that leads a person from the lower world to the upper world. In other words, what makes intangible things intelligible and close to perception is imagination. Mystical poetic and prose texts have always tried to convey the true meanings of the world to the audience through words; But the language they have used to express meanings is a figurative language that can be understood through imaginary images. In examining the images of imagination in the message of love and reason, each image brings us to a meaning; Therefore, the language in the words of this mystic is alive and dynamic. Najmuddin Razi's purpose of using imaginary images is not for the beauty of the text; Rather, he benefits from a truth that he cannot find a way to instill in the audience, except through imaginary images and rhetorical devices. For him, these images go beyond analogical structures and are actually the same truth that manifests on him, and he uses us to understand and understand the content in exchange for a special property to reach his goal.

Conclusion:

The imagery and rhetoric of the image, in Persian verse and prose literature, is referred to as a technique to convey the concepts and themes desired by the poet or mystic. In different ages, according to the literary requirements governing the usual tradition, the use of images is favored or disfavored. From the 6th century of Hijri onwards, and with the emergence of great figures such as Sanai, Rozbahan Baqli, Ain al-Qozat Hamedani, Ibn Arabi, etc., more attention has been paid to mystical imagery. They use images to express sensible and intangible topics and concepts. The origin of the formation of part of the rhetorical forms is imagination. The wide and wide world of imagination gives the mystic the possibility to create novel, new and even unbelievable images without restrictions. For mystics, the world of imagination has a function beyond similes and metaphors, and allows the audience to pass from the world of multiplicity to unity and reach the truth. Najmuddin Razi is one of the mystics who, while using these rhetorical forms, was able to increase the beauty of expression and meanings of his works by creating novel themes. Among the visual elements and tools that are seen more than any other element in the message of love and reason, is simile and simile addition. The simile can be considered as the simplest tool of the creator to describe and express the words, the author arranged the words in an original way, and this, in addition to the prominence and beauty of the words and text, has also been effective in the reader's understanding of the words. Most of Najm Razi's similes are sensible to tangible; In other words, a reasonable matter, which is generally a mystical and esoteric concept, has been placed in front of a tangible matter and has caused it to be understood more and better. One of the types of similes used by Najm Razi in this treatise is a metaphorical simile or Quranic simile. This type of simile is sensible to

tangible, and in addition to the use of the word of truth, it also causes spiritual pleasure and understanding of the artistic persuasion of the audience's mind. The rhetorical forms of metaphor and irony are less used in the message of love and reason than other rhetorical forms, and this indicates transparency in the speech and avoidance of veiled speech and in the envelope of the author's speech. Most of the imaginary images in this book are taken from tangible things and nature. The most frequent words are water, sky, mirror, butterfly, string, earth, candle, desert, ship, etc.

Keywords: Rhetoric, Image, Imagination, Najm oddin Razi, Treatise on ESHQ o AQL.

بررسی صور خیال در رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی

الهام رضوانی مقدم^۱

۱. دکتری تصوف و عرفان اسلامی، مدرس دانشگاه، گروه ادیان و عرفان، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران.
رایانامه: rezvani@semnan.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

یکی از جنبه‌های زیبایی و گیرایی ادبیات عرفانی، تصویر است. در بلاغت تصویر برای بیان مفاهیم معقول و نامحسوس بیشتر از تصاویری بهره گرفته می‌شود که در خیال شکل می‌گیرد و از رهگذر صور بلاغی (تشبیه، استعاره، تمثیل و...) می‌توان به آن دست یافت. خیال -یکی از مهم‌ترین ابزارها در شکل‌گیری صور- برزخی میان عالم جسمانی و عالم روحانی است که به آن عالم مثال گفته می‌شود. ذهن خلاق نجم رازی در زمینه صورتگری توانسته است صور خیال و الهام را با شیوایی کلام به نحوی درهم آمیزد که حالات باطنی و عرفانی را در قالب ترکیبات صور بلاغی نمایان سازد. در این مقاله، کوشش شده است تا به شیوه توصیفی -تحلیلی و روش کتابخانه‌ای به بررسی صور خیال در رساله عشق و عقل رازی پرداخته شود تا از این طریق جایگاه و اهمیت ابزارهای بلاغی که در تفهیم معانی معقول و نامحسوس در عالم محسوسات کارآمد است، برجسته شود. هدف نجم رازی از به کارگیری صور خیال، القای حقیقتی است که در پس این صور قرار گرفته تا مقصود خود را به مخاطب برساند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد نجم‌الدین رازی در این اثر، بیشتر از عنصر بلاغی تشبیه و اضافه تشبیهی بهره برده که اغلب از نوع تشبیهات معقول به محسوس است. این نوع تصاویر از تنوع چشمگیری برخوردارند و بیشترین بسامد صور بلاغی را به خود اختصاص داده‌اند. وی در عناصر سازنده خیال، بیشتر از طبیعت و اشیاء بهره برده تا بتواند تبیین بهتری از حقایق عالم داشته باشد؛ بنابراین هر تصویر بیانگر یک حقیقت در مراتب مختلف است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۳۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۰۳

واژه‌های کلیدی:

بلاغت،

تصویر،

صور خیال،

نجم‌الدین رازی،

رساله عشق و عقل.

استناد: رضوانی مقدم، الهام (۱۴۰۲). بررسی صور خیال در رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی. پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی، ۴(۴)، ۶۷-۹۰.

۹۰

© نویسنده گان.

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltip.2023.9512.1178>

ناشر: دانشگاه رازی

۱. مقدمه

سیر تحوّل تصویر در ادب فارسی به وضوح گویای آن است که فرایند تجربه‌های خیالین شاعرانه، پیوسته روی در دگردیسی دارد. تشبیه حسّی، بدوی‌ترین و ساده‌ترین تمرین خیال است که از سطح پوسته‌اشیاء فراتر نمی‌رود، به تدریج با ظهور تشبیه‌های عقلی و خیالی در شعر فارسی قرن ششم، تجربه‌های شعری خیالی‌تر می‌شود. در مرحله دیگر، تخیل شعری فارسیان با ورود به عصر استعاره، چهره انتزاعی‌تر پیدا می‌کند. با ورود تجربه‌های باطنی عارفان به شعر فارسی، ساختار تصویر نیز متحوّل می‌شود؛ چنانکه از قرن ششم به بعد شاهد تصاویری هستیم که مفهوم آن‌ها به ماورای واقعیت حسّی یعنی به عوالم روحانی و متافیزیکی تعلق دارد. ظهور نمادهای عرفانی و تمثیل‌های رمزی، حاصل تجربه‌های درون‌بینانه شاعرانی بود که با ایده‌های فراحسی صوفیانه مأنوس بودند (فتوحی، ۱۳۸۵: ۲۳).

در زبان فارسی، کلمه خیال را برابر با ایماژ دانسته‌اند؛ زیرا خیال در معنی سایه، عکس، شبح و... آمده است (فتوحی، ۱۳۸۵: ۳۹). با توجه به اینکه ایماژ یا خیال، عنصر اصلی در جوهر شعر است و تخیل، بازگشتن به خیال و ایماژ است، دی لویس در کتابی که ویژه ایماژ یا خیال است، می‌گوید: «در ساده‌ترین شکل آن، «تصویر»ی است که به کمک کلمات ساخته شده است. یک توصیف یا صفت، یک استعاره، یک تشبیه ممکن است یک ایماژ بیافریند» (Lewis, 1958: 18).

موضوع تصویر (در معنای ایماژ) را نخستین بار شفیع کدکنی در کتاب *صور خیال در شعر فارسی* مطرح کرد و از جنبه نظری و عملی، آن را با دقت و درایت خاصی در شعر فارسی به بحث گذاشت. در عام‌ترین مفهوم، تصویر بر کل زبان مجازی اطلاق می‌شود؛ یعنی آن بخش از کاربردهای خلاقانه و هنری زبان که از رهگذر تصرفات خیال در زبان عادی به وجود می‌آید (فتوحی، ۱۳۸۵: ۴۱). تصویر در رایج‌ترین کاربرد آن، عبارت است از «هرگونه تصرف خیالی در زبان» (همان: ۴۴). تصرف ذهنی شاعر در مفهوم طبیعت و انسان و این کوشش ذهنی او برای برقراری نسبت میان انسان و طبیعت، چیزی است که آن را «خیال» یا «تصویر» می‌نامند و عنصر معنوی شعر در تمام زبان‌ها و همه ادوار، همین خیال و شیوه تصرف ذهن شاعر در نشان‌دادن واقعیات مادی و معنوی است (شفیع کدکنی، ۱۳۸۹: ۲). در حقیقت، تصویر به مجموعه امکانات بیان هنری اطلاق می‌شود که زمینه اصلی آن، انواع تشبیه، استعاره، اسناد مجازی، رمز و گونه‌های مختلف برای ارائه تصاویر ذهنی است (همان: ۱۰). عموماً اصطلاح تصویرپردازی را برای تمام کاربردهای زبان مجازی به کار می‌برند. در این مفهوم، تصویر، عبارت

است از «هرگونه کاربرد مجازی زبان که شامل همه صناعات و تمهیدات بلاغی از قبیل تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه، تمثیل، نماد، اغراق و... می‌شود» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۴۵-۴۴).

یکی از مهم‌ترین بسترهای شکل‌گیری و ایجاد صور، خیال است. عالم خیال به ادراک آدمی نزدیک‌تر است و تأثیر مستقیم‌تری بر تخیل شعری دارد. یکی از تمایزهای اساسی بین تصورات و مناظر (صور)، این است که تصور، متعلق به تفکر است؛ درحالی‌که منظر، مرئی، مسموع، ملموس، مذوق و مشموم است. قلمرو خیال، قلمرو حسی است، ولی قلمرو عقلی، مجرد از صفات حسی است. «خیال در محدودترین معنایش به قوه خاصی از نفس اطلاق می‌شود که جامع بین محسوسات [و معقولات] است؛ [محسوساتی] که دارای شکل و صورت‌اند و معقولات که شکل و صورتی ندارند؛ بنابراین، صور خیالی هرچند از معرفتی فاقد صورت سرچشمه می‌گیرند؛ ولی به صورت حسی ادراک می‌شوند. هر صورت خیالی، کثرت عالم خارج و وحدت شخص مدرک را با هم جمع می‌کند؛ برزخی است بین ظلمت عالم جسمانی و نور عالم روحانی. خیال در معنای کمی وسیع‌تر به قلمرو نفس اطلاق می‌شود؛ یعنی مرتبه‌ای از وجود و ادراک که بین روح و بدن قرار گرفته است» (چیتیک، ۱۳۸۴: ۸۹).

از شاعران و عارفان پارسی‌زبان، آثار منثور و منظوم بی‌شماری بر جای مانده که نویسندگان این آثار سترگ، تمام تلاش خویش را بر آن داشته‌اند تا معانی حقیقی عالم را به تصویر بکشند؛ اما زبانی که آنان برای بیان این تصاویر به کار برده‌اند، بیشتر با استفاده از کارکردهای مجازی بوده که تنها از رهگذر خیال و صور خیالی، قابل فهم و ادراک است. ذکر این نکته حائز اهمیت است که میان قوه تخیل و عالم خیال، راهی بس طولانی موجود است؛ زیرا تخیل را می‌توان شبیه چیزی چون خیال دانست؛ اما در آن وهم نیز دخیل است. یکی از این شخصیت‌ها، شیخ نجم‌الدین رازی از عارفان قرن هفتم هجری قمری است که در آثار خویش از صور خیال و ابزارهای بلاغی (تشبیه تمثیل، استعاره و کنایه) بهره برده است.

هدف پژوهش حاضر، بیان مهم‌ترین صور بلاغی موجود در رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی است که سعی شده بسامد صور بلاغی به کاررفته در این کتاب استخراج و به دنبال بررسی و تحلیل آن‌ها باشیم. همچنین در پی واکاوی چرایی استفاده نجم‌الدین رازی و ارتباط آن با جهان‌بینی عرفانی وی با این صور بلاغی هستیم.

۱-۲. پرسش‌های پژوهش

- نجم‌الدین رازی در رساله عشق و عقل از چه صور بلاغی بهره برده است؟

- بسامد ابزار بلاغی در رساله عشق و عقل رازی چگونه است؟

۱-۳. پیشینه پژوهش

تاکنون درباره نجم‌الدین رازی و بر اساس شیوه بلاغت تصویر و صور خیال، پژوهش‌های زیر صورت گرفته است که ارتباط محدودی با موضوع پژوهش حاضر دارد از جمله: مقاله «تحلیل ساختاری و گفتمانی تمثیل در مرصادالعباد»، توسط بتول واعظ به چاپ رسیده است. مقاله «بررسی و تحلیل تصویر در شرح شطحیات روزبهان بقلی»، نوشته علی اصغر جلیلی و همکاران و مقاله «بلاغت تصویر در دیوان اشعار محمدتقی بهار»، جلیل تجلیل و محمدتقی بیگلر از جمله پژوهش‌های مرتبط در این حوزه است. تاکنون پژوهش مستقلی درباره بررسی صور خیال در رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی نگاشته نشده است؛ لذا ضرورت دارد به بررسی چنین پژوهشی پرداخته شود.

۱-۴. سبک نجم‌الدین رازی در نثر

صوفیه و عارفان قرن هفتم به نظم و نثر فارسی اهمیت فراوانی داده‌اند و تأثیر انکارناپذیری در تحکیم مبانی ادب فارسی داشته‌اند. این فرقه با توجه خاصی که به تربیت سالکان و ارشاد عامه مردم داشتند، شعر و نثر فارسی را با لطف و صفایی خاص همراه کردند و به آن‌ها مایه‌های جدیدی از تفکر بخشیدند و نیز وسیله قاطعی برای بیرون آوردن شعر و نثر از محافل درباری و اشرافی و ترویج آن در میان مردم شدند (صفا، ۱۳۸۶: ۱۷۹).

نجم رازی، ابتدا رسائلی مختصر از جمله، عقل و عشق را به قلم آورده بود و سپس مرصادالعباد را بر مبنای نوشته‌های قبلی خود برای استفاده از درویشان تدوین نمود. از زیبایی‌ها و دل‌انگیزی‌های اندیشه و بیان نجم رازی که بگذریم، آثار او آیینۀ پنداشت‌های ساده‌دلانۀ صوفیان قرن ششم و هفتم هجری است. به دلیل اقتباس‌هایی که شعرا و دیگر صوفیان نثرنویس از این کتاب و مرصادالعباد نموده‌اند، مسلم است که در هفت - هشت قرن گذشته به شدت موردعلاقه و توجه خانقاه‌نشینان بوده؛ اما قسمت‌هایی از آن حتی در عصر مؤلف هم موردقبول خواص نبوده است (رازی، ۱۳۸۵: ۲۷-۲۸). نثر کتاب ساده، گرم و پرشور است و گاهی به صورت شعر ناب منثور درمی‌آید. سبک آن در واقع، شیوه سخن واعظان و مجلس‌گویان سده ششم است و بیش از همه به آثار مجد بغدادی، نجم‌الدین کبری، عین‌القضات، احمد غزالی و کشف‌الاسرار میبندی شباهت دارد.

روش نجم‌الدین در نثرنویسی از روانی، سادگی و استحکام برخوردار است. صفا در تاریخ ادبیات درباره نثر او می‌نویسد: «...انشاء او در نهایت سلاست و استحکام و همراه با انتخاب کلمات جزیل و

فصیح است و اگرچه از آوردن کلمات عربی به‌وفور و یا از ایراد صنایع و اسجاع در بعض موارد امتناعی ندارد؛ اما سخن او به‌هرحال ساده و روان و گاه منشیانه و آراسته و زیبا و دل‌انگیز است. استشهد او به آیات و اخبار البته جزو طبیعت کار اوست و ایراد اشعار پارسی و تازی در راه ایضاح مقصود سنت جاریه صوفیانست و او اگرچه مصنّع و آراینده کلام نیست؛ ولی به سبب مهارت در انشاء و به‌علت وسعت اطلاع و به پیروی از ذوق سلیم خویش کلامی دارد گاه آراسته به انواع زینت‌ها و گاه ساده و مقصور بر بیان مقصود و به همین سبب از دیرباز، سخنش به‌عنوان نمونه خوبی از انشاء استوار فارسی معرفی شده است» (صفا، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۱۹۳؛ رازی، ۱۳۸۹، مقدمه: ۲۲).

۱-۵. رساله عشق و عقل

نجم‌الدین رازی، معروف به نجم دایه از عارفان پرکار قرن هفتم هجری قمری است. آثار وی نماینده اندیشه عرفانی در خراسان پیش از ایلغار مغول است. یکی از بن‌مایه‌های فکری رازی که محصول عقل‌ستیزی‌های نابخردانه بوده و در نزد عارفان روزگار نیز این مسئله قابل‌رؤیت است و حتی قرن‌ها پیش از وی نیز با برتری و تفوق اشعریان، این امر مشهود است. نجم‌الدین رازی نیز با توجه به اوضاع حاکم بر زمانه خویش در بیشتر آثار خویش در باب عقل و نزاع آن با عشق سخن به میان آورده است. وی در کتاب *مرصادالعباد* (رازی، ۱۳۸۵: ۶۳)؛ *مرموزات اسدی در مزمورات داوودی* (رازی، ۱۳۵۲: ۴۲) و *منارات‌السائرین* (رازی، ۱۴۲۵ق: ۱۱۴) در این باره صحبت نموده است. وی علاوه بر این آثار، به‌صورت خاص و گسترده در رساله *عشق و عقل* به توصیف ویژگی‌های عقل و نزاع آن با عشق پرداخته است.

نام دیگر کتاب، *عشق و عقل* یا *معیارالصدق فی مصداق‌العشق* است. نویسنده در آن به پرسش‌هایی از دوستانش پاسخ داده است. وی، پس از نگارش محل نزاع و پرداختن به معانی متعدد و مشترک عقل و حوزه فعالیت هر کدام از معانی به ساحت عشق پرداخته و آن را بسی فراتر و گسترده‌تر از عقل معرفی نموده است. همچنین وی در این رساله به سبک و سیاق فلاسفه و متکلمان به مباحث عقلانی پرداخته و همانند عارفان در مقام مکاشفات شهودی با به‌کارگیری بلاغت تصویر که در سرتاسر متن مشحون از تشبیه، استعاره، تمثیل و کنایه است به جانب عشق متمایل گشته است.

صوفیان بزرگ، هر کدام دارای زبان و نظام تصویری و نمادین خاصی هستند. نجم رازی نیز یکی از عارفانی است که صفات روحانی را به کمک ایماژهای آسمان و دریا به تصویر کشیده است. وی، نفس را به درختی تشبیه نموده که با تربیت و ریاضت می‌تواند ثمره بدهد. «صوفیانی که تجربه‌های ناب شخصی داشته‌اند، تصاویر شخصی مختص به خود دارند و فردیت و خلاقیت آن‌ها را از خلال

تصویرهای ابتکاری می‌توان کشف کرد» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۲۱۷). خلق و آفرینش تصاویر بدیع و بلیغ در نثر نجم رازی در آنجایی که سخن وی رنگ‌وبوی عاطفی و خیالی می‌گیرد، نمود و ظهور بیشتری پیدا می‌کند. «تصاویر حسّی، مربوط به دنیای عینی و این جهانی عارف و قلمرو تجربه شخصی اوست؛ اما دنیای غیب و قلمرو مکاشفه، ناشناخته و دور از دسترس است؛ بنابراین از رهگذر صور خیال فردی و تحلیل خوشه‌های تصویری در آثار عارفان، امکان شناخت بهتر نوع تجربه هنری آن‌ها فراهم می‌شود» (همان: ۲۱۸).

۲. بلاغت تصویر

تصویر دقیقاً چیست؟ بدهی است که صندلی تصویر نیست، به‌طور کلی شیء یک تصویر، خود تصویر نیست. پس آیا بگوییم که تصویر آن نظام کلی و یا شعور است؟ ولی این شعور یک ماهیت عینی و عملی است که در خود و برای خود وجود دارد و بدون یک میانجی می‌تواند به ذهن خطور کند. به همین دلیل، کلمه تصویر، فقط می‌تواند رابطه شعور با شیء را تعیین کند. به مفهومی دیگر، تصویر، عبارت از نحوه خاص ظهور یک شیء در شعور انسانی یا به طریق اولی، طریقه خاصی است که شعور انسانی به وسیله آن یک شیء را به خود ارائه می‌دهد (فتوحی، ۱۳۸۵: ۶۹؛ براهنی، ۱۳۷۹: ۱۱۴-۱۱۳).

اصولاً تصویر در زمینه آثار ادبی از رهگذر خیال و به‌واسطه ابزارهای بلاغی به ظهور می‌پیوندد. میان ذات شاعر و شعر چهار ارتباط برقرار است:

الف) وصف

در این حالت، شاعر، همسویی کمرنگی با شیء دارد و ضعیف‌ترین پیوند میان ذات شاعر و شیء وجود دارد. در این وضعیت، ذهن در حالتی انفعالی همانند آینه، صورت شیء را بدون تصرف خیال منعکس می‌کند؛ یعنی با تصرف در شیء بیرونی، امر تازه یا شکل بدیعی ابداع نمی‌کند، بلکه همان چیز را تصویر می‌کند که در بیرون هست.

ب) همدلی

در حالت همدلی، من شاعر با شعر همراه و همدل می‌شود، پیرامون آن می‌چرخد و حالت روحی خود را به شیء تسری می‌بخشد. احساس هم‌جوشی با طبیعت موجب می‌شود تا شاعر احساس و آگاهی خود را به شیء انتقال دهد.

ج) یگانگی

در فرایند یگانگی، پیوند ذات شاعر و شیء، بسیار قوی‌تر از حالت همدلی است. شاعر، میان خود و شیء، وحدت و یگانگی احساس می‌کند و اوصاف جسم و جان خویش را در شیء می‌بیند. ارتباط بین شاعر و طبیعت و اشیاء در این حالت بیش از دیگر حالات است و زبان استعاری، قابلیت بسیاری برای بیان این حالات دارد.

(د) حلول

در این فرایند، ذات شاعر با موضوع به وحدت تمام می‌رسد؛ «من» و شیء در هم ذوب می‌شوند و ذات شاعر به هیئت شعر درمی‌آید. این حالت، پیچیده‌ترین نوع رابطه شاعر با موضوع است. شیء در این نگرش، تنها معبر ورود به ساحت حقیقت و رسیدن به نوعی معرفت باطنی است. حلول، یک فرایند تخیلی نیرومند است که از مادیت اشیاء آغاز می‌شود و در نهایت به عاطفه می‌انجامد و در آن شاعر از فرایند جانشینی رمز و استعاره بهره می‌گیرد و روح خود را در شیء به مشاهده می‌نشیند (فتوحی، ۱۳۸۵: ۷۴).

با توجه به این چهار تعریف، عارفان و ارتباط آنان با اشیاء، به واسطه عالم ظهور، نسبتی تام دارد که به آن حلول می‌گویند؛ بنابراین عارفان در مواجهه و بیان حقایق از طریق ابزارهای بلاغی که بر پایه تشبیه و تنزیه و رمز و... استوار است، این امور را بیشتر از آنکه به عنوان هدف قرار دهند؛ به مثابه ابزار به کار می‌گیرند. با توجه به سیر تحول و تطور متون عرفانی از قرن ششم به بعد تجارب باطنی عارفان به متون ادبی اعم از نظم و نثر وارد می‌شود؛ بنابراین زبان مجاز نیز، بیش‌ازپیش عرصه ظهور و بروز می‌یابد: «مجاز، صورتی فراتر و برتر از زبان حقیقی به شمار می‌رود؛ یعنی هر تصویر مجازی، جانشین یک حقیقت زبانی است. در این نگاه هر صورت مجازی عبارت است از صورت خیالی یک کاربرد حقیقی زبان؛ یعنی در یکسو واقعیت است که با زبان حقیقی بیان می‌شود و در سوی دیگر مجاز که با زبان خیالی و مجازی به تصویر درمی‌آید؛ بنابراین برای اینکه زبان مجازی را بفهمیم، باید آن را به زبان حقیقی برگردانیم و مجازها، استعاره‌ها، رمزها و کنایات را به یک معنی واقعی تأویل کنیم. زبان، محمل تصویر است و تصویر، به‌ویژه نوع هنری آن، اتفاقی است که در زبان رخ می‌دهد. از این رو زبان، حامل تصویر و حاوی تجربه خیالی است» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۴۵).

۲-۱. عالم خیال

عرفا برای وجود، مراتب متعددی قائل‌اند و در یک تقسیم‌بندی عالم را به دو بعد جسمانی و روحانی تقسیم می‌کنند و آن را به واسطه دو بعد ماده و معنی از هم متمایز می‌کنند. عالمی که حد واسط معنی و

ماده قرار گرفته، عالم مثال است. «عالمی که سیر ظهوری معنی به ماده و سیر بطونی ماده به معنی، لامحاله از مسیر آن می‌گذرد، دو سیری که آن را به ترتیب سیر نزولی و سیر صعودی نامیده‌اند» (فولادی، ۱۳۸۷: ۲۰۴). کلمه عربی «خیال» را می‌توان هم بر قوه‌ای دلالت داد که به ما امکان می‌دهد تا اشیاء را در ذهن، تصویر نماییم؛ و هم بر تصویر ذهنی، بازتاب‌های آینه‌ای و تصویر روی پرده، اشتغال داد؛ بنابراین خیال، هم به قوه ذهنی و درونی و هم به واقعیت خارجی و عینی مربوط است (چیتیک، ۱۳۹۳: ۱۴۶). ابن عربی، معتقد است آدمی از طریق قوه خیال است که می‌تواند از ظاهر حسی هستی عبور کند و به باطن وجود راه یابد. این عبور از ظاهر و رفتن به باطن، شاکله اصلی سفر معرفتی انسان را در قوس صعود تشکیل می‌دهد. خیال از یک سو موازی وجود ظاهر است و از سوی دیگر، موازی ظاهر انسان است؛ درحالی که قلب، باطن آدمی و جایگاه خداوند است (حکمت، ۱۳۸۴: ۱۶۷-۱۶۸).

ابن عربی، غالباً اصطلاح مثال را معادل با خیال به کار می‌برد. تفاوت اساسی این است که او اصطلاح خیال را هم برای اشاره به قوای ذهنی که به خیال معروف‌اند و هم برای اشاره به دنیای واقع یعنی اشیاء خارجی که خیال خوانده می‌شوند به کار می‌برد؛ درحالی که مثال برای قوه ادراکی به کار نمی‌رود. معنی اصلی مثال، شبیه‌سازی، همانند کردن، تقلید نمودن، همانند چیزی ظاهر شدن است (چیتیک، ۱۳۹۵: ۲۴۲). وی معتقد است تمام عالم، خیال است؛ زیرا میان وجود و عدم و حق و غیر آن واقع است: «همه عالم همواره با آنچه در آن است یک ضرب‌المثل است تا از طریق آن معلوم شود که او، اوست» (ابن عربی، ۱۹۱۱، ج ۲: ۵۵۶). ابن عربی معتقد است: «تضاد ذاتی عالم خیال، باعث می‌شود که این عالم، اعیان روحانی را با اعیان جسمانی مرتبط سازد. عالم خیال، این امر را با اعطای صفات امور جسمانی به حقایق غیرجسمانی میسر می‌سازد؛ به عبارت دیگر خیال امور غیر جسمانی را تجسد می‌بخشد، هر چند که آن‌ها صفات جسمانی را اکتساب نمی‌کنند و به صورت هم این / هم آن، باقی می‌مانند؛ بنابراین به عنوان مثال رؤیاها، حقایق غیرجسمانی‌اند که عبارت‌اند از ادراکاتی که در قالب صورت، تجسد یافته‌اند. خیال، این امر را ممکن می‌سازد که حقایق غیبی را با اوصافی توصیف کنیم که متعلق به عالم شهادت‌اند» (چیتیک، ۱۳۸۴: ۱۱۴-۱۱۵).

۲-۲. تشبیه معقول به محسوس

در زبان عرفان از کاربرد تشبیه، گریزی نیست؛ زیرا تعبیر ذوقیات عرفانی جز با واژگان مربوط به حسیات عرفی دست نمی‌دهد. با توجه به بیان‌ناپذیری تجربه عرفانی، عارف، ناگزیر است برای ارائه

تصویری هر چند ناقص از این گونه تجربه، جهان درون را با جهان بیرون بسنجد. غزالی می‌گوید: «این در علم ننگند؛ الا از راه مثالی» (غزالی، ۱۳۶۸: ۳۵).

تشبیه به اعتبار نوع دوسویه آن بر چهار قسم است: تشبیه محسوس به محسوس، تشبیه محسوس به معقول، تشبیه معقول به محسوس، تشبیه معقول به معقول. تشبیهات عرفانی، عموماً از نوع معقول به محسوس‌اند و البته گاه سویه محسوس در این تشبیهات از محسوسات خیالی است (فولادی، ۱۳۸۷: ۳۵۲-۳۵۳). تفاوت نوع تشبیه‌ها، ناشی از تفاوت در نگرش شاعران و عارفان است. تشبیه حسی به حسی، ساده‌ترین نوع تجربه خیال و بازتاب جهان محسوس در ذهن شاعر است. در سطح تشبیه حسی به حسی، مؤلف پوسته و لایه بیرونی امور را با هم مرتبط می‌بیند؛ اما تشبیه خیالی، امکان تصرف خیال در پدیده‌ها و ساختن امور خیالی را فراهم می‌آورد (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۰۷).

۳. بررسی صور خیال در رساله عشق و عقل

از جمله شگردهای بلاغی که در این رساله به کار برده شده، تشبیه، استعاره، کنایه و تمثیل است که در ذیل به بررسی و تحلیل برجسته‌ترین آن‌ها پرداخته می‌شود.

۳-۱. صور بلاغی آتش در متون عرفانی

از بین عناصر تصویرساز، آنچه بیش از همه در رساله عشق و عقل، نمود بیشتری یافته، صورت بلاغی تشبیه است. تشبیه را می‌توان یکی از ساده‌ترین عناصر تصویرساز برای ایضاح کلام دانست. اغلب این تشبیهات، تشبیهات معقول به محسوس است، بدین نحو که یک امر معقول که یک مفهوم باطنی و عرفانی است در مقابل یک امر محسوس قرار می‌گیرد و از این طریق، نجم رازی در پی تبیین اندیشه‌های خود و عینی و محسوس کردن آن اندیشه‌هاست.

۱. عشق: «عقل عین بقاست و ضد فنا؛ پس در آن دریا جز فانیان آتش عشق را سیر، میسر نگردهد» (رازی، ۱۳۴۵: ۵۴). «اول که شرر آتش عشق از قداحه فاحبیت ان اعراف برخاست، هنوز نه عالم بود و نه آدم حرافه سیاه‌روی» (همان: ۵۹)؛ «چون آتش عشق در غلبات وقت بخانه پردازی وجود صفات بشریت برخاست...» (همان: ۶۱)؛ «هرکجا شعله آتش عشق، پرتو اندازد، عقل فسرده طبع خانه پردازد» (همان: ۶۲)؛ «عشق، آتشی خرمن سوز و وجود برانداز این عالم است» (همان: ۶۳).

در این عبارات، نجم‌الدین رازی با استفاده از تشبیه و اضافه تشبیهی می‌کوشد تا امور ذهنی و انتزاعی را برای مخاطب، قابل فهم و ملموس نشان دهد. آتش عشق، اضافه تشبیهی و چهار بار تکرار شده است. دو مورد تشبیه نیز یافت شد.

۲-۳. صور بلاغی آسمان

۱. صفات روحانی

«عشق در عالم انسانی صفت قیامت آشکارا کند... زمین صفات بشری را مبدل کنند... آسمان صفات روحانی را درنوردند» (همان: ۶۰). به طور کلی می‌توان روحانیت را با آسمان نسبت داد؛ همان گونه که می‌توان صفات جسمانی را با زمین متناسب دانست. به بیان دیگر، می‌توان مرتبه روحانیت را عالم علوی دانست و مرتبه جسمانیت را عالم سفلی و آسمان را نسبت به زمین در علو قرار داد. در صور بلاغی آسمان، یک مورد، اضافه تشبیهی یافت شد.

۳-۳. صور بلاغی آینه

۱. عشق، عاشق، معشوق

خداوند خود را به منزله گنجی مخفی می‌داند که دوست دارد شناخته شود و به واسطه حب ذات، دست به خلق می‌زند: «این قالب خلیفه روح آمد و آینه جمال‌نمای ذات و صفات او تا بحسب هر صفت که در روح بود، اینجا در قالب محلی پدید آورد که مظهر آن صفت شود... تا خلافت عالم‌الغیب و الشهاده را بشاید و آئینگی جمال صفات ربوبیت را بزبید» (همان: ۴۹)؛ بنابراین او مخلوقات را خلق می‌کند و آنها را همچون آینه‌ای می‌داند که به واسطه آن می‌تواند خود را به آنها بشناساند و خود را انعکاس آینه انسان کامل می‌داند.

در صور بلاغی آینه، یک مورد تشبیه و یک مورد تمثیل وجود دارد. تمثیل، این امکان را به نجم رازی می‌دهد تا مفاهیم بلند عرفانی مورد نظر خویش را در قالب این صورت بلاغی برای مخاطبان، بازگو نماید. پل نویا معتقد است: «در حقیقت تمثیل‌ها، توصیفاتی است که صوفی از طریق آنها می‌کوشد تا به عناصر روحانی تجربه‌ای که در آن زیسته و از آن در گذشته است، هیئت ملموس بخشد؛ این تجربه از آن خود اوست؛ ولی ممکن است از آن دیگران نیز باشد و این معنی خارجیت تمثیل را نسبت به تجربه بیشتر نشان می‌دهد» (نویا، ۱۳۷۳: ۲۶۷).

۴-۳. صور بلاغی باز

۱. اهل فنا

«بازماندگان بیضه وجود را از شاهبازان عالم نیستی چه خبر که در فضای نیستی کدام صید در چنگال همت می‌آرند» (رازی، ۱۳۴۵: ۸۹). در بررسی صور بلاغی باز، یک مورد استعاره یافت شد. شاهبازان عالم نیستی، استعاره از کسانی است که با همت خود به مقام قرب رسیده‌اند. در ادبیات به قول سخنوران اروپایی، استعاره، «ملکه تشبیهات مجازی» است (کروچه، ۱۳۷۲: ۴۶). شمیسا معتقد است: «استعاره، بزرگ‌ترین کشف هنرمند و عالی‌ترین امکانات در حیطه زبان هنری است و دیگر از آن پیش‌تر نمی‌توان رفت. استعاره، کارآمدترین ابزار تخیل و به‌اصطلاح ابزار نقاشی در کلام است» (۱۳۷۹: ۱۵۴). نجم رازی با به‌کارگیری استعاره، تجارب بیان‌ناپذیری را که در حیطه زبان نمی‌گنجد، بیان می‌نماید و از این طریق، رازهای نهفته در شهودهای عرفانی را به طالبان طریق، مکشوف می‌سازد.

۳-۵. صور بلاغی بلبل

۱. ملائک

«هنوز این مرغ در بیضه بود که به جملگی ملائکه مقرب خطاب رسید که اگرچه شما طاووسان حظایر قدسید و بر شاخسار سدره بلبلان خوش‌نوی «نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ»؛ اما آدم بیضه سیمرخ قاف عزت است و آن سیمرخ خلیفه من و سلطان شماست» (رازی، ۱۳۴۵: ۸۴). این عبارت به آیه ۹۲ سوره بقره اشاره دارد که می‌فرماید: «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ»؛ بنابراین خاصیت بلبل در خوش‌الحانی و خاصیت این مرغ در بیضه در حرکت بودن است. مرغ روح آدمی را عشق به پرواز درمی‌آورد؛ اما فرشته، مثال بلبلی است که نیاز به حرکت در او نیست؛ همواره کنار گل می‌نشیند و برای او می‌خواند.

در بررسی صور بلاغی بلبل، یک مورد استعاره یافت شد.

۳-۶. صور بلاغی آب

۱. رأفت

«[انسان] چون به عالم قالب پیوست، اگرچه روزکی چند از برای پرورش قالب او را در مرتع حیوانی فرو گذاشته... ناگاه به کمند [عنایت]، روی دل او را از کل آفرینش بگردانیده و سلسله محبت یُحِبُّهُمْ بجنانیده و به آب رأفت و رحمت، تخم یُحِبُّونَهُمْ را در زمین دل او پرورش داده» (همان: ۵۶). در این عبارت، رحمت و رأفت حق برای بنده به صفت آب تجلی شده است؛ زیرا عاملی برای پرورش حب ازلی در جان بنده است؛ همان‌گونه که تخم، بدون آب نمی‌روید و رشد نمی‌کند، حب نیز، بدون

رحمت و عنایت معشوق پرورش داده نمی‌شود. در این عبارت، ابزار بلاغی به شکل اضافه تشبیهی نمایش داده شده است.

۲. آیه قرآن

تخم عشق در بدایت حال اگر چه به تصرف تَمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ در زمین ارواح انداختند؛ اما تا آب رَبَّأ لَمْ أَرَهُ بدان نرسید، سبزهٔ اِنِّی ذَاهِبٌ اِلَى رَبِّی پیدا نیامد؛ بلکه تخم عشق در بدایت بی‌خودی به دستکاری یُحِبُّهُمْ در زمین یُجَوِّنُهُ انداختند و آب السُّتُ بَرِّبِکُمْ بدو رسانیدند، سبزه قالوا بلی پدید آمد (همان: ۵۹). نجم رازی، معتقد است اگر تخم عشقی که در وجود انسان نهاده شده از آب معرفت حق بهره نبرد و از آن تغذیه نکند، ثمر بازگشت به سوی حق به وجود نمی‌آید.

نمونه دیگری از تشبیه که نجم‌الدین رازی در رسالهٔ عقل و عشق به کار برده، تشبیهاتی است که مضاف‌الیه، یعنی مشبه آن برگرفته از آیه قرآن است. این نوع تشبیه را، تشبیه تلمیحی یا تشبیه قرآنی نامیده‌اند. این نوع تشبیه از نوع معقول به محسوس است و جنبهٔ تجسم‌بخشی آن بسیار زیاد است. نویسنده، علاوه بر استفادهٔ به‌جا از کلام حق، باعث لذت روحی و اقناع هنری ذهن مخاطب می‌گردد. تمام این موارد بر خیال‌انگیزی سخن می‌افزاید (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۰۹).

۳. عقل

«عقل را سیر در عالم بقاست و صفت آب دارد؛ هر کجا رسد آبادانی و نزهتی پیدا کند و چون آب روی در نشیب [دارد] آبادانی دو عالم کند» (رازی، ۱۳۴۵: ۶۲-۶۱). نجم رازی، عقل را همچون آب دانسته؛ همان‌طور که آب، سبب آبادانی است، عقل نیز، هر کجا باشد، موجب شکوفایی است. در بررسی صور بلاغی آب، سه مورد اضافه تشبیهی و یک مورد تشبیه یافت شد.

۳-۷. صور بلاغی پادشاه (سلطان، ملک)

۱. وصال

نجم رازی، وصال معشوق را همانند پادشاهی دانسته که به نیستی عشق امر می‌کند: «عاشق، چون قدم در بارگاه وصال معشوقی نهاد، پروانه‌صفت، نقد هستی عاشق را نثار قدم شعلهٔ شمع جلال معشوقی کند» (همان: ۶۵). «و همگی [عاشقان]، هستی خود را بر اشعهٔ جمال شمع ایثار کرده‌اند، لاجرم دست مراد در گردن وصال آورده‌اند» (همان: ۹۸).

در بررسی صور بلاغی پادشاه، یک مورد اضافه تشبیهی و یک مورد اضافه استعاری یافت شد.

۳-۸. صور بلاغی پروانه

۱. عاشق

«عاقلان از جمال شمع این حدیث به نظاره نوری از دور قانع شده‌اند. عاشقان پروانه‌صفت به دیوانگی پروانگی، دست رد بر روی عقل بهانه‌جوی خودپرست بازنهادند و همگی هستی خود را بر شعله جمال شمع ایثار کرده‌اند، لاجرم دست مراد در گردن وصال آوردند. اگر پروانه [با همه دیوانگی]، بدانستی که چون وجود مجازی خود بر جمال شمع بازد، شمع او را به وجود حقیقی خود بنوازد، هرگز بذل هستی نتوانستی کرد» (همان: ۹۸). «عاشق، چون قدم در بارگاه وصال معشوق نهاد، پروانه‌صفت، نقد هستی عاشق را نثار قدم شعله شمع جلال معشوقی کند تا معشوق به نور جمال خویش عاشق سوخته را میزبانی کند» (همان: ۶۵).

در بررسی صور بلاغی پروانه در متن کتاب، دو مورد تشبیه و یک مورد تمثیل یافت شد.

۳-۹. صور بلاغی تخم (دانه)

۱. عشق

«تخم عشق در بدایت حال، اگرچه به تصرف ثمّ رَشَّ عَلَیْهِمْ مِنْ نوره در زمین ارواح انداختند؛ اما تا آب لا اَعْبُدُ رَبًّا لَمْ اَرِهْ بدن نرسید، سبزه اَنِّی ذَاهِبٌ اِلَی رَبِّی پیدا نیامد؛ بلکه تخم عشق در بدایت بی‌خودی به دستکاری یُجَبِّهَم در زمین یُجَبِّوْنَه انداختند و آب الِسْتُ بَرِّبْکُمْ بدو رسانیدند، سبزه قالوا بلی پیدا آمد» (همان: ۵۹).

بیشتر صور قابل بررسی و بحث در این تصویر را می‌توان جزو تشبیهات مرکب دانست. به این دلیل که تخم، درخت و ثمر، هر کدام به‌عنوان هیأتی از تشبیه هستند که به هیأتی دیگر تشبیه شده‌اند؛ اما چون این پژوهش و بررسی واژگانی است، ابزارهای بلاغی در سطح واژگان مورد توجه و فحص قرار گرفته است.

در بررسی صور بلاغی تخم (دانه) در متن کتاب، دو مورد اضافه تشبیهی یافت شد.

۳-۱۰. صور بلاغی ثمره

۱. میوه

«و بعضی را بثمر کی رسانند نه هر کسی را دولت آن دهند که ثمره زیتونه او را در معصره مجاهدت و ریاضت و صدق [و] طلب اندازد» (همان: ۷۹-۸۰).

در بررسی صور بلاغی ثمره، یک مورد استعاره و دو مورد اضافه تشبیهی یافت شد.

۳-۱۱. صور بلاغی مصباح

۱. نور حق تعالی

«پس هر مصباح که زیت او صافی تر و صفای او در نورانیت بیشتر، چون نار نور الهی بدو رسید، آن مصباح در نورانیت نور علی نور کامل تر و ظریف تر...» (همان: ۷۸). گرچه نجم رازی در اینجا مصباح را انسان می‌داند که از نور خداوند متعال بهره‌مند گشته و هیچ کس جز پیامبر، مستعد دریافت آن نور نیست. «مصباح وجود هر کس که بدان نور، منور نیست، او اگرچه خود را زنده می‌داند؛ اما به حقیقت مرده است» (همان: ۸۰).

در بررسی صور بلاغی مصباح یک مورد استعاره و دو مورد اضافه تشبیهی وجود دارد.

۳-۱۲. صور بلاغی کبریت

طلب

«چون درین عالم کبریت صدق طلب را که به حقیقت کبریت احمرست، آتشافروز آن شرر می‌کنند...» (همان: ۶۰).

در بررسی صور بلاغی کبریت، یک مورد اضافه تشبیهی به کار رفته است.

۳-۱۳. صور بلاغی خانه

۱. وجود

«چون [آن] آتش که نتیجه یجبهم است مشتعل می‌شود، آن شعله را عشق خوانند، چون [آن] آتش شعله کشید، هر چه در خانه وجود، هیزم صفات جسمانی و روحانی است، جمله فراسوختن می‌آید» (همان: ۶۰).

در بررسی صور بلاغی خانه، یک مورد اضافه تشبیهی یافت شد.

۳-۱۴. صور بلاغی هیزم

۱. صفات جسمانی و صفات روحانی

«چون [آن] آتش که نتیجه یجبهم است مشتعل می‌شود، آن شعله را عشق خوانند، چون [آن] آتش شعله کشید، هر چه در خانه وجود، هیزم صفات جسمانی و روحانی است، جمله فراسوختن می‌آید» (همان: ۶۰).

در بررسی صور بلاغی هیزم، یک مورد اضافه تشبیهی یافت شد.

۳-۱۵. صور بلاغی درخت

۱. نفس

نجم رازی، نفس را به مثابه شجره دانسته است، همان‌طور که درخت با نور، آب‌وهوا رشد و نمو می‌کند، نفس نیز به وسیله تربیت و ریاضت ثمر می‌دهد و به بالاترین درجات نائل می‌آید: «بعضی را که توفیق تربیت شجره نفس دادند، نه هر کس را، سعادت حصول ثمره زیتونه دهند» (همان: ۷۹).
در بررسی صور بلاغی درخت، یک مورد اضافه تشبیهی یافت شد.

۳-۱۶. صور بلاغی بحر (دریا)

۱. عالم جبروت

نجم رازی، عالم جبروت را همچون دریایی می‌داند که هر غواصی به آن راه نمی‌یابد. از منظر وی، عقل نمی‌تواند بیشتر از ساحل این دریا گام بردارد و تنها عشق است که می‌تواند به آن عالم راه بیابد: «جبرئیل عقل تا به سدره‌المنتهی روحانیت برود که ساحل بحر عالم جبروت است» (همان: ۶۴).

۲. معرفت

«در قعر بحر محیط معرفت به سر گوهر کنت کنزاً مخفیاً، جز غواصان جان‌باز عاشق‌پیشه نمی‌رسند. تردمانان عقل پراندیشه را درین پیشه راه نیست» (همان: ۹۸). رازی، معرفت را همچون دریایی دانسته که تنها عاشق‌پیشگان می‌توانند بدان راه یابند. همچنین در موضعی دیگر آمده است: «او [عقل] را به لجه دریای معرفت حقیقی راه نیست؛ زیرا که آنجا راهبر بی‌خودی است و سیر در آن مقام به قدم فنا توان کرد» (همان: ۵۴).

۳. نیستی و هستی

نجم رازی، هستی را همچون دریا می‌خواند: «بیضه مرغ وجود روح محمد صلی الله علیه در دریای هستی تا به سدره‌المنتهی رسید، جبرئیل مرغ‌وار محمد را صلی الله علیه می‌برد، چون به دریای قاب قوسین رسید، جبرئیل گفت: لو دنوت انملة لاحترقت» (همان: ۹۲-۹۳).
در بررسی صور بلاغی دریا (بحر) در متن کتاب، سه مورد اضافه تشبیهی و دو مورد استعاره یافت شد.

۳-۱۷. صور بلاغی ریسمان

۱. عشق

صیاد، صید را به اسباب صیادی به دام می‌اندازد؛ صیاد عشق نیز جز به کمند عشق، عاشق و معشوق را صید نمی‌کند: «لاجرم گردن همت ایشان را جز به کمند جذبۀ عشق بند نتوان کرد» (همان: ۵۵).

۲. عنایت

«[انسان] چون به عالم قالب پیوست، اگرچه روزکی چند از برای پرورش قالب او را در مرتع حیوانی فرو گذاشته... ناگاه به کمند [عنایت] روی دل او را از کل آفرینش بگردانیده و سلسله محبت یحبهم بجنبانیده و به آب رأفت و رحمت تخم یحبونه را در زمین دل او پرورش داده» (همان: ۵۶). حب، بدون رحمت و عنایت معشوق پرورش نمی‌یابد؛ بنابراین حق، بنده را به عنایت که همچون کمند است، صید می‌کند.

در بررسی صور بلاغی ریسمان، سه مورد اضافه تشبیهی وجود دارد و در آن، کمند جذبه عشق، سه بار تکرار شده است و کمند نیز استعاره از عنایت است.

۳-۱۸. صور بلاغی زمین

۱. روح

«تخم عشق در بدایت حال، اگرچه به تصرف ثم رش علیهم من نوره در زمین ارواح انداختند؛ اما تا آب لا اعبد رباً لم اره بدان نرسید، سبزه انی ذاهب الی ربی پیدا نیامد؛ بلکه تخم عشق در بدایت بی‌خودی، بدستکاری یحبهم در زمین یحبونه انداختند و آب الست بر بکم بدو رسانیدند، سبزه قالوا بلی پیدا آمد» (همان: ۵۹).

در عبارات تصرف ثم رش علیهم من نوره، آب لا اعبد رباً لم اره، سبزه انی ذاهب الی ربی، دستکاری یحبهم، آب الست بر بکم، سبزه قالوا بلی، تشبیه معقول به محسوس به کار رفته است. این تشبیهات، علاوه بر تنوع زبانی که بر زیبایی متن می‌افزاید به دنبال پیوند دو عالم دور از هم سبب اعجاب و تحسین و اقناع ذهن مخاطب می‌شود.

۲. صفات بشری

«عشق در عالم انسانی صفت قیامت آشکارا کند... زمین صفات بشری را مبدل کنند، یوم تبدل الارض غیر الارض، آسمان صفات روحانی را درنوردند، یوم نطوی السماء کطیء السجل للکتب» (همان: ۶۰). صفات جسمانی با زمین تناسب دارد که هر دو نشان عالم سفلی است.

در صور بلاغی زمین، دو مورد اضافه تشبیهی (زمین ارواح- زمین صفات بشری) یافت شد.

۳-۱۹. صور بلاغی عقال (زنجیر)

۱. عشق

رازی در موضعی از کتاب، عقل را با عقل همراه می‌خواند و این نشان از محدودیت عقل در دریافت امور شهودی دارد: «زنهار تا عقل بت عقل را در میدان تفکر در ذات حق [جل و جلا] جولان ندهید که نه حدّ وی است» (همان: ۵۳-۵۴).

۲. محبت

«[انسان] چون به عالم قالب پیوست، اگرچه روزکی چند از برای پرورش قالب او را در مرتع حیوانی فرو گذاشته... ناگاه به کمند [عنایت] روی دل او را از کل آفرینش بگردانیده و سلسله محبت یحبهم بجنانیده و به آب رأفت و رحمت تخم یحبونهم را در زمین دل او پرورش داده» (همان: ۵۶). در اینجا سلسله محبت جنابیدن، کنایه از متوسل شدن به حب و محبت است.

یک مورد اضافه تشبیهی، یک مورد کنایه، یک مورد استعاره در صور بلاغی عقل در این کتاب به کار رفته است. نجم رازی در این کتاب، کمتر از ترکیبات کنایی بهره برده است و در همان موارد اندک نیز به کنایات ساده بسنده نموده است. همچنین در این کتاب، کاربرد استعاره، نسبت به تشبیه کمتر است و می‌توان علت آن را در عدم تمایل به در پرده سخن گفتن دانست. رازی برای بیان منظومه فکری خویش، بیشتر از صور حسی و خیالی بهره می‌برد تا زبان رمزی و نمادین.

۳-۲۰. صور بلاغی شمع

معشوق

«عاقلان از جمال شمع این حدیث به نظاره نوری از دور قانع شده‌اند. عاشقان، پروانه صفت به دیوانگی پروانگی دست رد بر روی عقل بهانه‌جوی خودپرست بازنهادند و همگی هستی خود را بر اشعه جمال شمع ایثار کرده‌اند. اگر پروانه [با همه دیوانگی] بدانستی که چون وجود مجازی خود بر جمال شمع بازدم، شمع، او را به وجود حقیقی خود بنوازد، هرگز بذل هستی نتوانستی کرد» (همان: ۹۸).

دو مورد اضافه تشبیهی و یک مورد تمثیل در صور بلاغی شمع در این کتاب به کار رفته است. تمثیل، حاصل ارتباط دو گانه بین مشبه و مشبه‌به (ممثل) است. تمثیل را می‌توان با سمبل همراه دانست؛ اما فرق تمثیل با سمبل در آن است که سمبل، بحث در واژه است، حال آنکه تمثیل، بحث در جمله و کلام است (شمیسا، ۱۳۷۹: ۲۲۸).

در حوزه ادبیات تعلیمی-عرفانی که نویسنده برای فهم بیشتر مخاطب و درک مفاهیم موردنظر با بهره‌گیری از سمبل، سوای جنبه زیبایی یا ابهام‌زایی، می‌تواند معنای موردنظر خود را القا نماید. در واقع، سمبل در متون عرفانی در بطن تمثیل قرار دارد و بیشتر به صورت اضافه تشبیهی نمود پیدا می‌کند.

در متن رساله عقل و عشق، نجم‌الدین رازی از همان ابتدا، تمثیل را با اجزای تشبیهی در کنار هم و پایه‌پای هم قرار می‌دهد. اغلب تمثیل‌های این کتاب، بدین شکل است که در کنار مشبه‌به، مشبه را می‌آورد. گرچه در بیشتر متون عرفانی، چنین مسئله‌ای مطرح است؛ اما در آثار نجم‌الدین رازی و رساله عقل و عشق، این مورد، نمود بیشتری دارد. چنین سبک و اسلوب بیانی در رساله عقل و عشق، یکی از شگردهای وی است به گونه‌ای که نه تنها در مواردی که تمثیل در متن راه یافته، بلکه در سراسر متن از میان ابزارهای بلاغی، اضافه تشبیهی، بسامد بالایی دارد.

۳-۲۱. صور بلاغی تیه

۱. ضالت

گمراهی از آنجایی که راه به جایی نمی‌برد به تیه تشبیه شده است: «[اهل عقل بی‌نور شرع] در طلب معرفت حق تعالی، چون دیده عقل را بی‌نور شرع استعمال فرمایند در تیه ضالت، سرگردان و متحیر شوند» (همان: ۵۲).

در صور بلاغی تیه، یک مورد اضافه تشبیهی و یک مورد استعاره یافت شد.

۳-۲۲. صور بلاغی کشتی

۱. عشق

«در این مقام رونده جز به زمام کشتی عشق و قدم ذکر و بدرقه متابعت، نتواند رفت که: «قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی یحبکم الله» (همان: ۶۱). نجم‌الدین رازی در این جمله از مقام و مرتبه‌ای سخن می‌گوید. عشق، سالک طریقت را از صفات بشری بیرون آورده و وی را به ربوبیت نزدیک نموده است. سالک طریق، زمانی که در جذبۀ عشق و پیروی از شریعت قدم بردارد به این مرتبه می‌رسد. عشق، از آن جهت که سبب حرکت و پویایی سالک می‌شود به مثابه کشتی است. در بررسی صور بلاغی کشتی، یک مورد اضافه تشبیهی، کشتی عشق که دو بار تکرار شده است.

۳-۲۳. صور بلاغی مرغ

۱. انسان

«هنوز این مرغ در بیضه بود که به جملگی ملائکه مقرب خطاب رسید که اگر چه شما طاووسان حظایر قدسید و بر شاخسار سدره بلبلان خوشنوا «و نحن نسبح بحمدک و نقدرس لک»؛ اما آدم بیضه سیمرغ قاف عزت است و آن سیمرغ خلیفه من و سلطان شماس» (همان: ۸۴). مرغ، استعاره از انسان است.

در بررسی صور بلاغی مرغ، یک مورد استعاره یافت شد.

۳-۲۴. صور بلاغی نور

۱. شرع و عقل

رازی، عقل را مانند نوری می‌داند که در فطرت هر کس قرار داده‌اند: «نور عقل در جبلت هر شخص مرکوز آمد» (رازی، ۱۳۴۵: ۷۹).

۲. عشق، عاشق و معشوق

«نور عشق جز منظوران نظر عنایت را نبود که و من لم يجعل الله له نوراً فماله من نور؛ این دولت به هر متمنی نرسد» (همان: ۷۹).

در بررسی صور بلاغی نور، دو مورد اضافه تشبیهی یافت شد.

بی‌شک خیال، یکی از مهم‌ترین عناصر شکل‌گیری صور است. عالم خیال، وسیع‌ترین عالم است؛ زیرا تمام آنچه که قابلیت وجود و موجود بودن را داراست، به‌واسطه اراده انسان فراهم می‌شود تا آنجا که تمام امور محسوس و نامحسوس را شامل می‌شود. عالم خیال، عالمی است که انسان را از عالم سفلی به جانب عالم علوی سوق می‌دهد. به دیگر سخن، آنچه معقولات بی‌صورت را به صورتی قابل‌فهم و ادراک مرتبط و نزدیک می‌سازد، خیال است. متون منظوم و منثور عرفانی، همواره سعی داشته‌اند تا معانی حقیقی عالم را از طریق کلام به مخاطب القا نمایند؛ ولی زبانی که از آن طریق برای بیان معانی بهره برده‌اند، زبانی مجازی است که از طریق صور خیال قابل‌ادراک است. در بررسی صور خیال در رساله عشق و عقل، هر تصویر، ما را به معنایی می‌رساند؛ بنابراین زبان در سخنان این عارف، زنده و پویا است. هدف نجم‌الدین رازی از به‌کارگیری صور خیال برای زیبایی متن نیست؛ بلکه وی از حقیقتی بهره‌مند است که برای القای آن به مخاطب، جز از طریق صور خیال و ابزاهای بلاغی راهی نمی‌یابد. این صور برای وی از ساختارهای تشبیهی فراتر رفته و در واقع همان حقیقتی است که بر او تجلی می‌کند و او برای درک و تفهیم مطلب از ما به ازای ملکی خاصی بهره می‌برد تا به مقصود خویش برسد.

نام صورتبلاغی	تعبیر عرفانی	تشبیه	اضافه تشبیهی	تمثیل	استعاره	اضافه استعاری	کنایه
آب	رأفت	۱ مورد	۳ مورد				
	آیه قرآن						
	عقل						
نار	عشق	۲ مورد	۴ مورد				
آسمان	صفات روحانی		۱ مورد				
آینه	عشق، عاشق و معشوق	۱ مورد		۱ مورد			
باز	اهل فنا				۱ مورد		
بلبل	ملائک				۱ مورد		
پادشاه	وصال		۱ مورد			۱ مورد	
پروانه	عاشق	۲ مورد		۱ مورد			
تخم (دانه)	عشق		۲ مورد				
ثمره	میوه		۲ مورد		۱ مورد		
چراغ	نور حق تعالی		۲ مورد		۱ مورد		
درخت	نفس		۱ مورد				
دریا	عالم جبروت		۳ مورد			۲ مورد	
	معرفت						
	نیستی و هستی						
رسمان	عشق		۳ مورد				
	عنایت						
زمین	روح		۲ مورد				
	صفات بشری						
عقال (زنجیر)	عشق		۱ مورد			۱ مورد	۱ مورد
	محبت						
شمع	معشوق		۲ مورد	۱ مورد			
تیه	ضلالت		۱ مورد		۱ مورد		

				۱ مورد		صفات جسمانی صفات روحانی	هیزم
				۱ مورد		وجود	خانه
				۱ مورد		طلب	کبریت
				۲ مورد		عشق	کشتی
		۱ مورد				عنایت	کمند
		۱ مورد				انسان	مرغ
				۲ مورد		شرع و عقل	نور
						عشق و عاشق و معشوق	
۱	۱	۱۰	۳	۳۴	۶		بسامد

جدول شماره یک: بسامد برجسته‌ترین صور بلاغی در رساله عشق و عقل نجم رازی

۴. نتیجه‌گیری

تصویرپردازی و بلاغت تصویر در ادب منظوم و منثور فارسی، راهکاری برای انتقال مفاهیم و مضامین موردنظر شاعر یا عارف است. در اعصار مختلف با توجه به مقتضیات ادبی حاکم بر سنت معمول، استفاده از تصویر مورد اقبال یا عدم اقبال قرار می‌گیرد. از قرن ششم هجری به بعد و با ظهور شخصیت‌های بزرگی همچون سنایی، روزبهان بقلی، عین‌القضات همدانی، ابن عربی و... به تصویرپردازی عرفانی، بیش‌ازپیش توجه شد. ایشان برای بیان موضوعات و مفاهیم معقول و نامحسوس از تصویر استفاده می‌کنند. منشأ شکل‌گیری بخشی از صور بلاغی، خیال است. عالم گسترده و پهناور خیال به عارف این امکان را می‌دهد که بدون محدودیت نسبت به خلق تصاویر بدیع، نو و حتی غیرقابل‌باور پردازد. عالم خیال برای عارف، کارکردی فراتر از تشبیه و استعاره و... دارد و به مخاطب اجازه‌گذر از عالم کثرت به وحدت و رسیدن به حقیقت را می‌دهد. نجم‌الدین رازی از جمله عارفانی است که ضمن به‌کارگیری این صور بلاغی توانسته با خلق مضامین بدیع بر زیبایی بیان و معانی آثار خود بیفزاید. از میان عناصر و ابزارهای تصویری که بیشتر از هر عنصر دیگر در رساله عشق و عقل مشاهده می‌شود، تشبیه و اضافه تشبیهی است. تشبیه را می‌توان ساده‌ترین ابزار تصویرساز، جهت شرح و بیان کلام دانست که مؤلف به طرز بدیعی به چینش واژگان پرداخته و همین امر علاوه بر برجستگی و

زیبایی کلام و متن در فهم کلام خواننده نیز مؤثر واقع شده است. بیشتر تشبیهات نجم رازی از نوع معقول به محسوس است؛ به دیگر سخن، یک امر معقول که عموماً یک مفهوم عرفانی و باطنی است در مقابل یک امر محسوس قرار داده شده و سبب درک و فهم هرچه بیشتر و بهتر آن شده است. یکی از انواع تشبیهاتی که نجم رازی در این رساله به کار گرفته، تشبیه تلمیحی یا تشبیه قرآنی است. این نوع تشبیه از نوع معقول به محسوس است و در آن علاوه بر استفاده از کلام حق، سبب لذت روحی و درک اقیانوس هنری ذهن مخاطب نیز می‌گردد. صور بلاغی استعاره و کنایه در رساله عشق و عقل، نسبت به دیگر صورت‌های بلاغی، کمتر به کار گرفته شده و این امر بیانگر شفافیت در گفتار و دوری از پوشیده‌گویی و در لفافه سخن گفتن مؤلف است. بیشتر صور خیال‌انگیز در این کتاب از امور محسوس و طبیعت گرفته شده است. پربسامدترین واژگان آب، آسمان، آینه، پروانه، ریسمان، زمین، شمع، صحرا، کشتی و... است.

منابع

- ابن عربی، محی‌الدین (۱۹۱۱)، *الفتوحات المکیه*، قاهره: دار الصادر.
- براهنی، رضا (۱۳۷۹)، *طلا در مس*، تهران: مرکز.
- تجلیل، جلال؛ بیگلر، محمدتقی (۱۳۸۹)، *بلاغت تصویر در دیوان اشعار محمدتقی بهار، فصلنامه تخصصی ادبیات دانشگاه آزاد اسلامی مشهد*، شماره ۲۸.
- جلیلی، علی اصغر و همکاران (۱۳۹۶)، *بررسی و تحلیل تصویر در شرح شطحیات روزبهان بقلی*، مجله پژوهش‌های عرفانی (گوه‌رگویا)، سال یازدهم، شماره چهارم.
- چیتیک، ویلیام (۱۳۹۳)، *ابن عربی وارث انبیاء*، ترجمه هوشمند دهقان، تهران: پیام امروز.
- چیتیک، ویلیام (۱۳۹۵)، *طریق عرفانی معرفت از دیدگاه ابن عربی*، ترجمه مهدی نجفی افرا، تهران: فراین.
- چیتیک، ویلیام (۱۳۸۴)، *عوامل خیال: ابن عربی و مسئله اختلاف ادیان*، ترجمه قاسم کاکایی، تهران: هرمس.
- حکمت، نصرالله (۱۳۸۴)، *حکمت و هنر در عرفان ابن عربی*، تهران: فرهنگستان هنر.
- خلیلی، مریم (۱۳۸۰)، *سیب باغ جان*، تهران: سخن.
- رازی، نجم‌الدین (۱۳۴۵)، *رساله عشق و عقل (معیارالصدق فی مصداق‌العشق)*، باهتمام و تصحیح تقی تفضلی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر. کتاب.
- رازی، نجم‌الدین (۱۳۵۲)، *مرموزات اسدی در مزمورات داوودی*، باهتمام محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران.
- رازی، نجم‌الدین (۱۳۸۹)، *شرح کامل مرصادالعباد*، اکرم رحمانی، علیرضا اقدامی، رشت: دانشگاه آزاد اسلامی

رشت.

- رازی، نجم‌الدین (۱۴۲۵.ق)، *منارات السائرين*، محقق عاصم ابراهیم الکیانی الحسینی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- رازی، نجم‌الدین (۱۳۸۵)، *گزیده مرصداالعباد* به انتخاب و مقدمه محمدامین ریاحی، تهران: علمی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۹)، *صور خیال در شعر فارسی*، تهران: آگه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۹)، *بیان (با تجدیدنظر و اضافات)*، تهران: فردوسی.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳)، *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد سوم، بخش دوم، چ سوم، تهران: فردوسی.
- رازی، نجم‌الدین (۱۳۸۶)، *تاریخ ادبیات ایران*، خلاصه جلد اول و دوم، چاپ ۲۶، تهران: ققنوس.
- غزالی، احمد (۱۳۶۸)، *سوانح به تصحیح هلموت ریتز*، چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فتوحی، محمود (۱۳۸۵)، *بلاغت تصویر*، تهران: سخن.
- رازی، نجم‌الدین (۱۳۹۰)، *سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*، تهران: سخن.
- فولادی، علیرضا (۱۳۸۷)، *زبان عرفان*، قم: فراگفت.
- کروچه، بندتو (۱۳۷۲ش)، *کلیات زیبایی‌شناسی*، ترجمه فواد روحانی، تهران: علمی فرهنگی.
- نویا، پل (۱۳۷۳)، *تفسیر قرآنی و زبان عرفانی*، ترجمه اسماعیل سعادت، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- واعظ، بتول (۱۳۹۷)، *تحلیل ساختاری و گفتمانی تمثیل در مرصداالعباد*، *مجله متن‌پژوهی ادبی*، شماره ۵۷.

References

- Ibn Arabi, M. (1911), *Al-Futuh al-Makkiyya*, Cairo, Dar al-Sader (In Persian).
- Braheni, Reza, (2000), *Gold in copper*, Tehran, Nahr-e-Karzan (In Persian).
- Tajlil, J. B., Taqi, M. (2009), *The rhetoric of the image in the Diwan of Mohammad Taqi Bahar's poems*, specialized literature quarterly of Mashhad Islamic Azad University, number 28 (In Persian).
- Day Lewis, C. (1966), *The Poetic Image*, London, Jonotan Cape (In English).
- Jalili, A. A., et al., (2016), *review and analysis of the image in Rozbahan Baghli's description of Shatahyat*, *Mystical Research Magazine (Gohar Goya)*, 11th year, 4th issue (In Persian).
- Chitick, W. (2013), *Ibn Arabi, heir of the prophets*, translated by Houshman Dehghan, Tehran, Payam Emroz (In Persian).
- Chitick, W. (2015), *The Mystical Way of Knowledge from Ibn Arabi's Point of View*, translated by Mehdi Najafi Afra, Tehran, Frayn (In Persian).
- Chitick, W. (2005), *Imaginary worlds: Ibn Arabi and the problem of religious differences*, translated by Qasim Kakaie, Tehran, Hormes (In Persian).
- Hikmat, Nasrullah (1384), *Wisdom and Art in Ibn Arabi's Mysticism*, Tehran, Art Academy (In Persian).
- Khalili, Maryam, (2005), *Sib Bagh Jan*, Tehran, Sokhan (In Persian).
- Razi, Najmuddin, (1966), *Treatise on ESHQ o AQL (Meyar o SEDQ fi Mesdaq ol ESHQ)*, edited with care and correction by Taqi Tafzali, Tehran, Translation and Publishing Company (In Persian).

- Razi, Najmuddin, (1973), *Marmozat-e Asadi in Mazmorat-e Dawoodi*, with the attention of Mohammad Shafiei Kadkani, M. R. Tehran, *Institute of Islamic Studies*, McGill University, Tehran Branch (In Persian).
- Razi, Najmuddin, (2010), *full description of Mersaad al-Ebad*, Akram Rahmani, Alireza Kakami, Rasht, Islamic Azad University of Rasht (In Persian).
- Razi, Najmuddin, (1425 A.H.), *Manarat al-Saerin, researcher Asim Ebrahim al-Kyani al-Husaini*, Beirut, Dar al-Kutb al-Alamiya (In Persian).
- Razi, Najmuddin, (2006), *an excerpt from Mersad al-Ebaad*, selected and introduced by Mohammad Amin Riahi, Tehran, Scientific (In Persian).
- Shafiei Kadkani, M. R. (2010), *Imagination in Persian poetry*, Tehran, Agheh (In Persian).
- Shamisa, S. (2000), *Bayan (with revisions and additions)*, Tehran, Ferdowsi (In Persian).
- Safa, Z. (1984), *History of Literature in Iran*, 3(2), Chapter 3, Tehran, Ferdowsi (In Persian).
- Safa, Z. (2007), *History of Iranian literature*, summary of the first and second volumes, 26th edition, Tehran, Phoenix (In Persian).
- Ghazali, A. (1989), *Accidents, edited by Helmut Ritter*, second edition, Tehran, University Center (In Persian).
- Fotuhi, M. (2006), *The Rhetoric of Image*, Tehran Sokhan (In Persian).
- Fotuhi, M. (2011), *stylistics of theories, approaches and methods*, Tehran, Sokhon (In Persian).
- Fuladi, A. (2008), *The Language of Irfan*, Qom, Faragoft (in persian).
- Krochek, B. (1993), *General Aesthetics, translated by Fouad Rouhani*, Tehran, Scientific and Cultural (In Persian).
- Noya, P. (1994), *Qur'anic interpretation and mystical language*, translated by Ismail Saadat, Tehran, University Publishing Center (In Persian).
- Waez, B. (2017), *structural and discourse analysis of allegory in Mursad al-Abad*, Journal of Literary Textology, No. 57 (In Persian).